

KÜRT COĞRAFYASININ TARİHSEL DEĞİŞİMİ

ARÎYEN KÛRDÎ

Bu çalışmamız çok uzun bir makale olduğu için okuyucularımızı sıkmamak açısından iki kısımda vermeyi uygun bulduk. Birinci kısımda kaynaklar nezdinde Kürt coğrafyasının tarihi yapısına değindikten sonra Kürtlerin yaşadıkları ve yayıldıkları bölgelerin ne adla anıldığını belirttik. Bu vesileyle ilk olarak; el-Remûn, el-Cibal, Fars, Harezmi, Horasan, Hazar, Irak ve Kafkasya bölgelerindeki Kürt varlığına ve yaşadıkları bölgelere değindik. Gelecek günlerdeki yazımızda ise el-Cezire, Anadolu, Suriye ve Mısır bölgeleri ile Kürdistan tabirinin ne zamandan beri kullanıldığını ve kaynakçamızı belirteceğiz.

İslam fethi ve onu takip eden yaklaşık dört asır boyunca, Fars mülhakatında yer alan “el-Remûn” tabirini hariç tutarsak, Kürtlerin yaşadıkları yerler için genel bir isimlendirme olmadığından, kaynaklarda geçen Zozân, Hilat (Ahlat), Ermeniyya (Ermenistân), Azerbaycân, Cibal, Fars, Irak, el-Cezire, Suriye ve Mısır gibi mevzular vesilesi ile malumat bulabilmekteyiz. Maalesef kaynaklarda geçen bilgiler genellikle bölük pörçük olup yeksanlıktan uzak bir görüntü ortaya koymaktadır.

Orta Çağ kaynaklarının verdikleri bilgiler mucibince Kürtlerin yaşadığı coğrafya asırdan asra farklılık göstermektedir. Nitekim kaynaklar, X. asrın sonlarına kadar Kürtleri yoğun bir şekilde İran, Azerbaycan ve Ermeniyya bölgesi içerisinde gösterirken, bu tarihten itibaren el-Cezire, Suriye ve Anadolu toprakları üzerinde Kürtlerin hakkında bilgi vermeye başlarlar. Şüphesiz batıya doğru harekete geçmeleri Selçuklu muhaceratının etkisi büyük olmuştur. Bu nedenle Selçuklu muhaceratı bölgedeki Kürt nüfusu hakkında dönüm noktası olarak karşımıza çıkar. Ayrıca batıya doğru yayılan Kürt nüfusu dönemin siyasi ve askeri hadiseleri ile paralel olarak hareket etmişlerdir. Fakat genellikle yaşadıkları yerleri, taksimatımızın noksanlığının farkında olarak, yazımızın muhtevasına binaen Irak-Acem ve Irak-ı Arab denilen doğu hududu ile başta el-Cezire ve Suriye bölgesi olmak üzere Mısır ve Anadolu’yu da ihtiva eden batı hududu olarak iki kısma ayrılabilir. Bunun yanında Kürtlerin hızlı bir şekilde batıya göç etmeleri, her yönü ile araştırılmaya ihtiyaç duyan bir ilmi mesele olarak gözükmektedir.

Ayrıca bu “Remûn”lar dışında X. asırdan evvel Kürtler, hâlihazırda yaşadıkları doğu

hududu olarak kabul edilen ve özellikle Cibâl ismiyle anılan İran'ın kuzeybatı dağlık kesim ile Irak, Azerycan, Ermenistan, Zozan ve el-Cezire'nin doğu hududunda kitleler halinde yaşadıkları daha geniş bir alan bulunmaktaydı. Buradaki Kürtlerin önemli bir kısmı sarp dağlardaki geniş platolar üzerinde ve Elburz dağlarının yamaçlarından inerek Hazar denizine ulaşan akarsular ile birlikte Zagros dağlarından Hûzistan ovasına ve oradan Basra körfezine doğru akan büyük nehirler etrafında meskûn bir şekilde yaşadıkları gibi göçebe veya yarı göçebe bir şekilde hayatlarını idame ettikleri de oluyordu. Kürtlerin yaşadıkları sahaların önemli kısmı dağ eteklerinde yer almaktaydı. Söz konusu bu bölgeler yazları nispeten ılıman iken, kışlar kara ikliminin hâkim olduğu sahalar ise uzun ve sert geçerdi. Yaşadıkları bir diğer önemli yerlerden biri olarak da bugün Irak ile Türkiye sınırları içerisinde bulunan dağlık alandır. Bunun dışında, Irak'ın kuzey ve kuzeydoğu hududundaki Alp kıvrım kuşağı içerisinde bulunan ve Güneydoğu Toros dağları ile Zagros dağlarının uzantısı olan yükseltisi genellikle 2000 metrenin üzerindeki yüksek dağlarlar arasındaki Dicle'nin kollarından Habur ile Büyük ve Küçük Zap sularının açtığı derin vadiler boyunca yayılmışlardı. Bu kesim genellikle taşlık olup geniş kuru dere yatakları tarafından derin biçimde yarılmıştır.¹

Orta Çağ'da Kürtlerin yaşadıkları yerler hakkında elimizdeki en eski bilgiler, onların anavatanları olarak kabul edebileceğimiz bir şekilde, İran'ın batı hududu ile Irak ve bugün Doğu Anadolu Bölgesi'nin bir bölümüne denk gelen Ermeniyya bölgesinde yaşadıklarını göstermektedir. Bilgilerimiz, dönemin şartlarına uygun bir şekilde, Kürtlerin çoğunluğunun kabileler halinde meskûn, göçebe veya yarı göçebe bir şekilde hayatlarını devam ettikleri şeklindedir. Yerleşik olanlar verimli geniş platolarda kendi kurdukları küçük şehirler veya Fars ve Arap gibi diğer milletlerin elindeki güçlü kale ve şehirler etrafında tarım ve hayvancılık ile uğraşırken, göçebe veya yarı göçebe olanlar ise özellikle ilkbahar aylarında yaklaşık 10 km²'lik bir sahada dolaşp hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Kaynaklarımızdan *Hudûdü'l-Âlem*, bu konuda bize küçük bir ipucu verecek şekilde, Kürtlerin yaşadıkları yerlerden olan "Remm"lerin Dârâgird ve Kirman arasında kalan verimli küçük şehirler olduğunu ve buralarda çok sayıda tarım faaliyetinin yapıldığını kaydederken², XIII. asır coğrafyacılarından Yakut el-Hamavî (öl. 626/1229), Şehrizur'da Kürtlere 60.000 hane bulunduğunu ve bunların elinde yüksek miktarda tarım sahalarının bulunduğunu söyler. Ayrıca ilginç bir kayıttan bulunarak Şehrizur'a ait bazı yerlerde balıkçılıkla geçinildiğini

¹ Mesudî, *Murucu'z-Zeheb*, I, s.97; III, s.239–254; İbn Havkal, s.167–168, 238–239, 244–265; İstahrî, s. 181–190; Makdisî, s.122, 375–380,394; İbn Rüsteh, s.165, 185–187; Kudame b.Cafer, *Kitabü'l-Harac*, (Neşr. M.J. de Goeje), Leyden 1890, s.193–194, 212; Zekerîya Kazvinî, s.233–567; Hamdullah Mustevfî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, (Neşr. Le Strange), Leyden 1908, s. 126–141, 156–167, 192, 218.

² Anonim, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (İng. Çev. V.Minorsky), London 1970, s.128

kaydeder.³ Tarımla uğraşan kesim, doğanın elverdiği ölçüde, verimli akarsu vadileri ile ilkbahar mevsiminde yüksek yağış alan geniş tarım sahalarında ziraat yapmaktaydılar. Buradaki nüfusun bir kısmı tarım dışında ormancılıkla uğraşırken, diğer bir kesim de hayvancılık ile meşgul oluyordu. Dağlık kesimlerdeki tarıma elverişli sahalar, çok iyi bir şekilde teraslanıp tarlalar haline getirilerek dağlardan gelen yağmur ve kar sularının biriktirildiği kuyulara ek olarak Ceyhun gibi geniş su taşıyan akarsu yataklarından getirilen kaynaklarla bir sulama sistemi oluşturulmaktaydı. Buna mukabil Erdebil, Kirmanşah, Hulvan, Erbil ve Musul gibi daha geniş tarım sahalarına sahip alanlarda ise daha çok kuru tarım faaliyetleri yapılmasına ek olarak bölgelerin çoğunda mevsimlik birçok meyve türü de yetiştirilmekteydi.⁴

Günümüzde nüfusun çoğunluğunu teşkil edecek şekilde Kürtler, İran ve Irak'ın kuzeyi ile Azerbaycan, Ermenistan'ın doğu hudutları, Suriye'nin kuzeyi sahaları ve buraların bir devamı olarak kabul edebileceğimiz Türkiye'nin doğusu ile birlikte güneydoğu kısmında kitleler halinde yaşamaktadırlar.⁵ Bu alan yaklaşık 408 bin km² sahayı kaplamakta olup bunun 194 bin km²'si Türkiye, 124 bin km²'si İran, 72 km²'si Irak ve 18 bin km²'si ise Suriye sınırları içerisinde kalmaktadır.⁶ Görüldüğü gibi Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın yarısına yakını Türkiye sınırları içerisinde bulunmaktadır. Bu yerler sırasıyla tarihi Ermeniyya bölgesinin bir bölümüne denk gelen Doğu Anadolu Bölgesi, yine aynı sınırlara dâhil edebileceğimiz Cizre merkezli Zozan bölgesi, tarihi Mezopotamya'nın kuzey bölümü olan ve tarihteki el-Cezire'nin önemli bir kısmına karşılık gelen Güneydoğu Anadolu Bölgesi'dir. el-Cezire bölgesi İran, Azerbaycan ve Anadolu'dan gelip Suriye ve Irak'a giden kadim yolların geçtiği güzergahların çoğunu barındırmasından dolayı, IX. asrın ortalarından itibaren batıya doğru akan Kürt kabilelerinin yoğun göçüne sahne olmuştur. Bu göçte en büyük amil şüphesiz el-Cezire ve Suriye bölgesinde Bizans hâkimiyetinin Araplar tarafından ortadan kaldırılması ve bir siyasi boşluk sonucu oluşan bir serbest göç alanıdır. Bu sayede İran, Azerbaycan ve Ermeniyya bölgelerinde yaşayan göçebe Kürtler, savaşlar ve mücadeleler sonucu hareket alanlarının daralmasıyla söz konusu bu sahalara göç etmişlerdir.

Müslüman ordular karşısında sürekli geri çekiliş içerisinde olan Bizans'ın boşalttığı sahalara Araplar ile birlikte Kürtler ve Ermeniler yerleşiyorlardı. XI. asrın sonlarına doğru

³ Yakut el-Hamavî, III, s.375

⁴ İbn Hurdazbih, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Neşr. M.J. de Goeje), Leyden 1890, s.173; İstahrî, s. 181; İbn Havkal, s. 334–335, 347; Makdisî, s. 393; Yakubî, s.46; *Hudûdü'l-Âlem*, s.131–132; Yâkût el-Hamevî, I, s.145–146, s.358–359; II, s.340–341; İbnü'l-Abdülhak, I, s.447; Dimaşki, s.71, 189; Zekeriyâ Kazvîni, s. 291–292; Müstevfî, s. 80–81, 180–181, 196, 222, 285

⁵ Kemal Muris Şerbil, *el-Mevsuğatü'l-Coğrafiye li-Vatanü'l-Arabi*, Beyrut 1998, s.19

⁶ A.M.Menteşasvili, *Geçmişten Günümüze Kürtler*, (Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu), İstanbul 2004, s.9.

bölgeye göç eden Türk nüfusu da bu yoğun yerleşimlere iştirak ediyor⁷ ve iki asır sonra başlayan Moğol istilasını bu yerleşimi daha da kesifleştiriyordu. Filhakika bu sayede XIV. Asrın sonlarına doğru Müslüman nüfus, kuzeyde Karadeniz kıyılarını batıda da Ege kıyılarını zorluyordu. Fakat bu Müslüman ahalinin bir kısmını meydana getiren Kürtler genellikle Fırat boyları, Toros Dağlarının uzandığı Anadolu'nun güney hattı ile Kilikya ve Suriye bölgesine yerleşmeyi uygun buluyorlardı. Anadolu'nun iç kesimlerine doğru göç eden kitleler ise genellikle Türklerden müteşekkil olup Moğol İstilasından kaçan nüfus bunların çoğunluğunu oluşturmaktaydı.⁸

Selçukluların zuhuru ve batıya doğru muhaceratları, Kürtlerin yaşadıkları yerler bakımından önemlidir. Nitekim Selçukluların batıya göçleri ile Kürtlerin yoğun bir şekilde el-Cezire bölgesine yerleşmeleri aynı döneme gelmektedir. Türklerin ilk göç hareketleri Selçuklu devletinin kurulmasında çok öncesine denk gelmekteyse de burada yoğun bir yerleşimden bahsetmek mümkün değildir. Bunların en önemlisi Gazneliler baskısı yüzünden başlarında Boğa, Göktaş, Mansur ve Dâna gibi önemli komutanlar olduğu halde batıya göç eden Oğuzlar'ın, Rey şehrini kuşattıktan kısa bir süre sonra Kürtlerin de yaşadığı Azerbaycan bölgesine muhaceratları şeklinde olmuştur(428/1037). Fakat bu Oğuz topluluğu bölgede fazla tutunamayarak bir kısmı geri dönmek zorunda kalmış⁹, Dâna komutasındaki geri kalan kısım ise Ermeniyya ve Hakkari yörelerinde akınlarda bulunduktan sonra Kürtlerden müthiş bir mukavemet karşılaşmışlar, yapılan savaşlar sonucunda Oğuzlardan 1500'ün üstünde insan öldürülmüş ve yedi Oğuz beyi ile bunlardan ileri gelen yaklaşık yüz kişi esir alınmıştır (432/1040–1041).¹⁰ Kısa bir süre sonra Boğa, Göktaş ve Mansur komutasındaki diğer Oğuz topluluğu ise el-Cezire bölgesine girmişlerdir. Bölgede hüküm süren ve bünyelerinde birçok Kürt askerinin olduğu halde Arap Ukayliler ile Kürt Mervani devletleri arka arkaya yenilgiye uğratılmış ve bazı mevkiiler ele geçirilmiştir.¹¹ Mervani hükümdarı Nasruddevle bazı antlaşma şartları ile Oğuzları geri çekilmeye ikna etmeye çalışmışsa da bunda başarılı olamamıştır. Harekete geçen Oğuz topluluğu el-Cezire bölgesinin önemli bir kısmını işgal ederek

⁷ Alexii I Comneni, *Epistola Spuria*, Geneve 1879, s.11, 16, 19–21,

⁸ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2004, ilgili yerler; a.mlf., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004; ilgili yerler; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi, Başlangıçtan 1086'ya Kadar*, Ankara 1988, ilgili yerler; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, ilgili yerler.

⁹ İbnü'l-Esîr, IX, 293–295

¹⁰ İbnü'l-Esîr, IX, 297–298

¹¹ İbnü'l-Esîr, IX, 298–299; Azimî, *Azimî Tarih, i Selçuklularla İlgili Bölümler*, (Çev. A. Sevim), Ankara 1988, s.6; Ebu'l-Farac, I, s.300

ilerlemeleri üzerine birçok mevkide Kürt ve Arap askerleri tarafından imha edilmişlerdir. Geri kalan kesim ise Azerbaycan'a geri dönmek zorunda kalmıştır.¹²

1040 Dandanakan savaşından sonra Selçuklular İslam dünyasında taze bir güç olarak batıya doğru harekete geçmeleri özellikle Kürt bölgelerinin hareketlenmesine vesile olmuştur. Buna göre Beyhakî, Dandanakan savaşından sonra Selçukluların eline geçen bölgeleri sayarken İran bölgesinde “Deşt-i Kurd-دشت کرد” tabirinden bahseder ki burası Kürtlerin yaşadığı yerler olmalıdır.¹³ Selçuklular Kafkasya'yı işgal ettikleri zaman Kürtler, bu bölgede Arran merkezli Şeddadiler ile Gence merkezli Ravvadiler adı altında iki müstakil siyasi idare kurmuşlardı.¹⁴ İbrahim Yinal kumandasındaki Selçuklu ordusu el-Cibal ve Hemedan bölgesine girmesiyle Kürtler Selçukluların tarafını tutmuş ve söz konusu bu yerler ile çevre mıntıkların bir kısmını almalarında onlara yardımcı olmuşlardır. Ayrıca Kürtlere ait birçok mıntika da Türkmenlerin kontrolüne girmiştir.¹⁵ Yukarıda da üzerinde durduğumuz gibi el-Cezire bölgesinde Kürtlerin yoğun göçü ve yerleşimi IX-XI. asır olup bu dönemde bölge önemli bir Kürt iskânına ev sahipliği yapmıştır. Fakat Malazgirt savaşından sonra Anadolu'nun doğu kesimleri ile el-Cezire bölgesinde birçok Türkmen beyliğinin kurulmasıyla Kürtlerin bölgedeki etkisi kırılmış ve bölge Türk nüfusu ile kesifleşmiştir. Böylece bölge tam olarak Kürtlerin kontrolünden çıkarılmaya çalışılmış ve söz konusu bu sahalarda Türkmen aşiretleri ile dolmuştur.¹⁶

Büyük Selçuklularının kurulmasından sonra, yapılan seferler sonucunda el-Cezire bölgesinde kurulan Kürt Mervani devleti hutbeyi artık Tuğrul Bey adına okumaya başlamışlardır (441/1049–1050).¹⁷ Böylece bu tarihten itibaren Mervani Devleti yıkılışına dek Selçuklulara tabi olarak siyasi hayatlarını devam ettirmişler ve tahta geçen her Mervani hükümdarı Selçuklu hükümdarlarının isimlerini hutbelerde okutmuşlardır.¹⁸ Daha sonra Mervani Devletinin 478/1085 yılında yıkılışı ile bölge tamamıyla Türk hâkimiyetine girmiştir.¹⁹ Bölgedeki en büyük değişim şüphesiz başta Artuklular olmak üzere Türkmen beyliklerinin kurulması vesilesiyle bölgenin etnik çehresini değiştirmesidir. Nitekim bu tarihten itibaren bölge Araplar, Kürtler ve Türkler gibi üç önemli Müslüman milletin

¹² İbnü'l-Esîr, IX, s.299–302; Urfalı Mateos, s.83; Azimî, s.6; Ebu'l-Farac, I, s. 300–301

¹³ Ebul Fadıl el-Beyhakî, *Tarihü'l-Beyhakî*, II, Tahran 1380, s.1058; Arap. Çev. Y. el-Hişab-S.Neşat, Kahire tz., s.757

¹⁴ Aristakes, s.90–104, 107, 169–170; Urfalı Mateos, s.69–70, 149, 158, 279–280, 285; Orbèlian, s.170; C.E.Bosworth, “Shaddadids”, *EP*, IX, s.169–170

¹⁵ İbnü'l-Esîr, IX, s.402–403, 405–406, 408, 411

¹⁶ Bundarî, s.9;

¹⁷ İbnü'l-Esîr, IX, 422; Ebu'l-Farac, I, s.304; İbn Kesîr, XII, s.59

¹⁸ İbnü'l-Esîr, IX, s.423

¹⁹ İbnü'l-Ezrak/*Avad*, s.212; İbnü'l-Esîr, X, s.132–133; İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/I, s.385; İbn Vasıl, I, s.11–14; Ebu'l-Farac, I, s. 329–330; Ebu'l-Fida/Deyyub, II, s.7–9; Kalkaşandî, IV, s.316

denetiminde kalmaya başlamıştır.²⁰Daha sonra bölgede yaşayan Kürtler Eyyûbiler, Anadolu Selçukluları, Memlûkler, Akkoyunlular ve Karakoyunlular gibi güçlü devletlerin bünyesinde de yaşamaya devam etmişlerdir.

Yukarıda verildiği gibi IX-XI. asır arasında yazılan ilk dönem coğrafya ve tarih eserleri, Kürtleri genellikle bugünkü İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Irak toprakları arasında kalan sahada göstermişlerdir. Özellikle başta Eyyûbî ve Memlûk devri müellifleri olmak üzere dönemim kaynakları kısmen bu kayıtları tekrar etseler de Kürtlerin özellikle X. asırdan itibaren batıya doğru göçleri ile paralel olarak söz konusu kayıtlara yenilerini eklerler.

1. el-Zemûm: IX-X. asır arasında kaleme alınan kaynakların çoğunda Fars (İran) mülhakatında Kürtlerin kitleler halinde yaşadıkları ve “Zum, Zümûm veya el-Zemûm الزوم” olarak anılan bir bölgeden bahsederler.²¹ X. yüzyılın önemli coğrafyacılarından İbn Hurdazbih (öl. 912) “Zümûm’un” “Kürtlerin Bölgesi” anlamına geldiğini belirtmektedir.²² Her ne kadar İbn Hurdazbih ve Dımaşkî Kürtlerin bölgesini “Zümûm” olarak versede başka kaynaklar bu bölgeyi “ Ram, Remm veya el-Remûm الرموم” olarak vermektedirler.²³ Bu “el-Remûm” tabiri Farsça’daki “sürü-kitle” anlamına gelen “Remm-رَم” kelimesinin çoğuludur. “el-Remm” kelimesinin aşiret önüne getirilip bu kitleleri tesmiye edilmekte kullanıldığı anlaşılmakta ve söz konusu bu “Remm”ler yukarıda da ifade ettiğimiz gibi sadece Fars mülhakatında gösterilmektedir. Kaynaklarımız, bulundukları mintikaları da Şiraz, Kirman, Erdeşir, Huzistan ve İsfahan arasında kalan sahalar olarak kaydetmektedirler.²⁴

²⁰ Bu konu hakkında yeterli bir değerlendirme için bkz: Çevik, agt, ilgili yerler

²¹ İbn Hurdazbih, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (M.J. de Goeje), Leyden 1890, s.47; Dımaşkî, s.179; Taberî, *Muhtasar Tarihü'l-Taberî*, (Haz. Samîr Serhân-Muhammed Anânî), Beyrut 1999, s.34.

²² İbn Hurdazbih, s.47.

²³ İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, (Neşr. G.Le Strange-R.A.Nicholson), London 1921, s.168; İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk fî İhtirâku'l-Âfâk*, c. I, Beyrut 1989, s.418-419; Yakut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, Beyrut 1977, s.71; İbn Haldûn, Velîyeddin Abdurrahman b. Mahmud el-Hadramî el-Magribî, *Tarih İbn Haldun, Kitâb el-İber ve Divan el-Mübtedâ ve el-Haber fî Eyyam el-'Arab ve el-'Acem ve el-Berber ve men Asarahum min zevî Sultânî'l-Ekber*, c. I, Beyrut 2006, s. 67. el-Zemûm veya el-Remûm Fars bölgesinde Kürtlerin yaşadığı bölgeye verilen ad olarak anılmaktadır. Fakat devrin kaynaklarına bakıldığında aynı bölge için bazı kaynakların “el-Zümûm” bazılarının da “el-Remûm” tabirini kullanmaları kafa karışıklığına neden olmaktadır. İki kelime de sürü, kitle, topluluk ve boyların birleşmesi anlamına gelmektedir. Muhtemelen iki kelime de yanlış harf okunması veya kullanmasındandır. “الرموم el-Remûm” – “الزوم el-Zemûm”.

²⁴ Mesudî, *Kitabü'l-Tenbih ve'l-Eşraf*, (Neşr. M.J. de Goeje), Leyden 1894, s. 88-91; İbn Hurdazbih, s.47; İbn Havkal, s. 185-187; İstahri, s.145; Makdisî, s.447; İbnü'l-Belhî, s.168; Yakut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1977, III, s.71; İbn Haldûn, Velîyeddin Abdurrahman b. Mahmud el-Hadramî el-Magribî, *Tarih İbn*

Tarihi kayıtlarda “Remm”ler, genellikle dört veya beş grup halinde ve her biri yüz bin haneye sahip olarak gösterilir. Buna göre İbn Hurdazbih ve Dimaşkî, İran bölgesinde Kürtlerin yaşadığı bölgeye “Zemmûm - زومم” denildiğini²⁵ ve söz konusu bölgenin dört kısımdan müteşekkil olup, buraların da Hasan b. Cîluyye (Bâzencân) , Erdâ b. Cânâh, Kasım b. Şehraberâz (Kuveriyân) ve Hasan b. Salih (Sûrân) gibi kısımlardan oluştuğunu ve her birinin elinde yüz bin hane bulunduğunu zikrederler.²⁶ XI. asır Fars kaynaklarımızdan İbn Belhî de İbn Hurdazbih’i doğrulayacak şekilde bu kaydı biraz daha tafsil eder ve bu bölgede yaşayan Kürtlerin beş gruba ayrıldığını ve her bir topluluğun yüz bin çadır olduğunu dile getirir. Söz konusu grupların isimlerini ise Rem-i Cilaveyn, Rem-i ez-Zeyyan, Rem-i el-Levalhân, Rem-i Karyan, Rem-i Bazencan olduğunu ve Fars (İran) ordusunun tüm kudretini bu Kürtlerden aldığını kaydeder.²⁷

Dönemin önemli kaynaklarından İbn Havkal (öl. 980 yılı civarı) ise diğer kaynaklarımızda olduğu gibi Fars’taki “Remûm” bölgesinin Kürtler’e ait olduğunu ve buranın Rem-i Cîleveye (Remîcân), Rem-i Mâzencân (Rem-i Şehriyâr), Rem-i Eldivan (Hüseyin b. Salih), Rem-i el-Levâlicân (Ahmed b.el-Leys), Rem-i el-Kâryân gibi kısımlardan oluştuğunu ve ayrıca burada Kürtlerin el-Kirmâniyye, el-Râmâniyye, el-Bakîliyye, el-Bundâmehziyye, el-Sebâhiyye, el-İshâkiyye, el-Ederkâniyye, el-Seherkiyye, el-Temâdheniyye, el-Zebâdiyye, el-Şehreviyye, el-Bundâdkiyye, el-Heseviyye, el-Zenciyye, el-Seferiyye, el-Şehyâriyye, el-Meherkiyye, el-Mübârekiyye, el-Estamheziyye, el-Şâhûniyye, el-Feratiyye, el-Selmûniyye, el-Seyriyye, el-Ezâdedhetiyye, el-Berâzedhetiyye, el-Muttelebiyye, el-Memâliyye, el-Şâhekâniyye, el-Celiliyye isimindeki aşiretlerden müteşekkil yüz bin hane tuttuğunu kaydeder.²⁸ Ayrıca kaynağın farklı bir yerinde de Azerbaycân bölgesinde Kürtlerin el-Hednâniye kabilesinin bulunduğunu söyler.²⁹

İlk dönem coğrafyacılarımızdan İstahrî (öl. 960 yılı civarı), diğer coğrafyacılarımızda olduğu gibi Fars bölgesini anlatırken buradaki Kürt varlığına dair bir takım kayıtlarda bulunur. Yine aynı şekilde Fars bölgesinde Rem-i el-Levâlicân, Rem-i Kâyrân, Rem-i

Haldun, Kitâb el-’İber ve Divan el-Mübtedâ ve el-Haber fî Eyyam el-’Arab ve el-’Acem ve el-Berber ve men Asarahum min zevi Sultânî-l-Ekber, I, Beyrut 2006, s. 67.

²⁵ İbn Hurdazbih, Dimaşkî ve Taberî burada yanlış bir tabirde bulunarak klasik kaynak dillerimizin hiç birinde bir anlam ifade etmeyen “Zemmûm” tabiri kullanırlar. Bkz: İbn Hurdazbih, s.47; Dimaşkî, s.179; Taberî, *Muhtasar Tarihü-l-Taberî*, (Haz. Samîr Serhân-Muhammed Anânî), Beyrut 1999, s.34. Hâlbuki aşağıda da göstereceğimiz gibi tüm kaynaklarımız daha doğru bir şekilde “Remûm” tabirini kullanmışlardır.

²⁶ İbn Hurdazbih, s.47; Dimaşkî, s.179

²⁷ İbnü’l-Belhî, s.168

²⁸ İbn Havkal, s. 185–187

²⁹ İbn Havkal, s.239

Bâzencân (Şehriyâr)'dan bahseder.³⁰ İstahrî'nin çağdaşı Makdisî de (öl. 986'den sonra) İran'ın batı kısmını anlatırken dağlık bölgede Kürt varlığına dair kayıtlar verir ve burada Rem-i Ekrâd'tan bahseder. Bunun yanında Fars bölgesini anlatırken burada Kürt gruplarının üzerinde durarak bunların el-Kirmâniyye, el-Râmâniyye, el-Sağlebiyye, el-Bendâmehriyye, el-Sabâhiyye, el-Eshâkiyye, el-Ederkaniyye, el-Seherkeyye, el-Tahmâdheniyye, el-Zabâdiyye, el-Şehrûyye, el-Meherkiyye, el-Bundâkiyye, el-Hasrûyye, el-Zenceyye, el-Saferiyye, el-Mubârekiyye, el-Estâmheriyye, el-Şâhûniyye, el-Fırâtiyye, el-Selmûniyye, el-Seyriyye, el-Ezâd-dahteyye, el-Mutlebiyye, el-Memâliyye, el-Şâkâniyye, el-Celiliyye olduğunu ve her birinin yüz bin evden müteşekkil olduğunu söyler. Bunun dışında ellerinde bir zamanlar beş bin kalenin olduğunu ve yaşadıkları yerlerin beş büyük gruptan oluştuğunu ve bunların da Rem-i Ahmed b. Sâlih (Bâldivân), Rem-i Şehriyâr (Rem Bazencân), İsfafan'a bağlı Kum nahiyesi, Rem-i Ahmed b. Hasan (Rem el-Kâriyân), Rem-i Erdeşîrhirre olduğunu kaydeder.³¹

Bunların dışında Mesudî, Dinever ve Hemadân'daki Mahey bölgesinde Şuhcanların, Azerbaycan'daki Kenkever bölgesinde Macurdanların, Hazbani, Şurat, Cibal bölgesinde Şadencân, Lurrî, Madencân, Mezdanekeân, Barisan, Celalili, Cabarki, Cavani ve Mustekânların gibi birçok Kürt aşiretlerin yaşadığını söyler. Ayrıca dikkate şayan bir kayıta daha bulunarak Musul ve Cudi civarlarında Hıristiyanlığı kabul etmiş Curkan Kürtlerinin yaşadıklarını kaydederek, Kürtlerin Yakubi mezhebinden olanların yanında Harici fırkasına tabi zümrenin de varlığından bahseder.³² Bunun yanında müellifimiz aynı eserinde Kürtler hakkında dağınık ama önemli bilgiler verir.³³ Mesudî bir diğer eseri olan *Kitabü'l-Tenbih ve'l-Eşraf*'da yukarıda saydığımız isimler dışında Kürtlerin yaşadıkları yerler içerisinde Bâzencân, Naşavirler, Bazikun, Basra ve Maraş yakınlarında yer alan Kîkan'ı da zikretmektedir.³⁴ Söz konusu bu kayıtlar dışında dikkate şayan bir kayıta bulunarak Kürtlerin eskiden beri Fars, Kirman, Sicistan ve Horosan'da yer alan "Remûm"larda yaşadıklarını söyler.³⁵ Mesudî'nin çağdaşı olan Makdisî'nin İran bölgesi için verdiği bazı kayıtlarda Kürtlerin yaşadıkları yerler için önemli olup muasır diğer kaynakların verdikleri kayıtları teyit eder mahiyettedir.³⁶

³⁰ İstahrî, s. 145

³¹ Makdisî, s. 446-447

³² Mesudî, *Murucu'z-Zeheb*, III, s.249-254.

³³ Mesudî, *Murucu'z-Zeheb*, II, s. 222-223; III, s.239, 246, 387; V, s.231, 287; VI, s.223; VII, s.307; VIII, s.90, 375

³⁴ Mesudî, *Kitabü'l-Tenbih*, s. 88-90

³⁵ Mesudî, *Kitabü'l-Tenbih*, s.88-89

³⁶ Makdisî, s.377, 408, 435, 446-447

Orta Çağ'ın önemli coğrafyacılarından İdrisî (öl. 560/1165), X. asır coğrafyacılarıyla paralel kayıtlarda bulunarak Fars bölgesindeki bu “Remm”ler hakkında değerli bilgiler vermesi bu dönemde bile “Remm”lerin varlığının devam ettiğini teyit eder. İdrisî, Fars bölgesinde dört büyük “Remm”in bulunduğu bunların da İsfahân, Ercân, Mazencan ve Şiraz arasında kalan Rem-i el-Hasan b. Cîleviye (el-Remîcân), Sabur, Erdeşir ve Şiraz arasındaki Rem-i el-Divân (Rem-i el-Hüseyn b. Sâlih), Erdeşir ile Şiraz arasında kalan Rem-i el-Luvâlcân (Ahmed b. el-Leys), Mâzencân ile Kirmân arasındaki Rem-i Kâyran olduğunu söyleyerek her birinin birçok haneye sahip olduğunu kaydeder.³⁷ Ünlü Arap coğrafyacılarından Yakut el-Hamavî, Kürtler hakkında dağınık ama önemli kayıtlarda bulunmaktadır. Fars bölgesinde beş kısma ayırdığı Remûm adında Kürtlerin yaşadığı bir mahalden bahseder. Söz konusu bölgeler içinde Rem-i el-Hasan Cîleveye (Rem-i Bâzencân), Rem-i Erdam b. Cevânâ, Rem-i Kâsım b.Şehriyâr (el-Kûryân), Rem-i el-Hasan b. Sâlih (Rem-i el-Sûrân), Rem-i el-Ekrad, Rem-i Ahmed b. Sâlih (Zîzân), Rem-i Cîleveye (Zenîcân), Rem-i Ceyl, Rem-i Zeyhân Ahmed b. el-Leys, Rem-i Kâyran olduğunu kaydeder.³⁸ Muahhar kaynaklardan İbn Haldûn da söz konusu bölge için ilk dönem coğrafya eserlerinde olduğu gibi el-Remûm “الرموم” kelimesini kullanır.³⁹

2. el-Cibal ve Fars Bölgesi: İbn Hurdazbih, Ceyhun nehrini anlatırken Kürtlere ait ve köyleri de bulunan Husâsek adında bir şehirden bahseder⁴⁰. İstahrî de Fars bölgesi bahsini işlerken Cibâl kısmında Kürtlerin kurduğu veya yaşadığı bir takım şehirlerin ismini verir.⁴¹ Yine erken dönem Ortaçağ coğrafyacılarından Yakubî, Kürtlerin yoğun bir şekilde yaşadığı yerlerden birisi olarak da İsfahan’a bağlı Fehmen, Beran, Mirabin ve Kamidan kasabalarını ve Hulvan’ı gösterir.⁴² Nitekim ilk dönem İslam tarihçilerinin kaydettiği bilgiler⁴³ ve Selçuklu tarihçilerinden İbn Ali el-Hüseynî’nin verdiği bir kayıt da Yakubî’nin mezkur bilgisini destekler mahiyettedir.⁴⁴ Bir diğer müellifimiz olan Dîneverî de eserinde antik döneme dair verdiği hadiseler içerisinde Fars bölgesindeki Kürt varlığını destekleyen bir takım kayıtlarda bulunurken⁴⁵, Gazneli devri tarihçilerinden Utbî ise *Kitab-ı Yemini* adlı meşhur eserinde, İran bölgesindeki Kürt varlığı ile Kürtlerin Gazne ordusu içerisindeki konumları hususunda

³⁷ İdrisî, I, s.418–419

³⁸ Yakut el-Hamavî, III, s.71

³⁹ İbn Haldûn, I, s. 67.

⁴⁰ İbn Hurdazbih, s.173

⁴¹ İstahrî, s.99,125–126,136–137,145, 200

⁴² Yakubî, s.46, 51

⁴³ Belazurî, s.444 vd; Halife b. Hayyat, s.288.

⁴⁴ İbn Ali el-Hüseynî, *Ahbarü’l-Devleti’s-Selçukiye*, (Çev. Netaci Lugal), Ankara 1999, s.24

⁴⁵ Dîneverî, s. 7, 33, 109–110.

dağınık ama önemli bilgiler verir.⁴⁶ Bunların dışında Fars bölgesi tarihçilerinden olan İbn İsfendiyâr, Taberistan bölgesi olaylarını merkeze aldığı eserinde de bölgedeki Kürt varlığından sık sık bahsederken⁴⁷ Seyyid Abdülreşit de Kürtleri İran’da bir cemaat olarak tesmiye eder.⁴⁸

Bir diğer coğrafyacımız Ebubekir Zâhirî, İran bölgesini anlatırken eserinde Kürtlerin yaşadığı bölgeye ait özel bir başlık açar ve yaşadıkları yerler için Bilâdu’l-Kûrd “بلاد الكورد” tabirini kullanarak ikamet ettikleri şehirlerden biri olarak da Câcel “ججل” ve kasabaları ile Deylem’i gösterir.⁴⁹ İbnü’l-Fâkih de benzer tabir kullanarak Kürtlerin yaşadığı yerler için “Bilâdu’l-Ekrâd” ismini zikreder. Müellifimiz İbn Hurdazbih’e dayanarak Kürt gruplarından bahsederken yaşadıkları yerleri Bazincan ve Havencan bölgesi olarak ikiye ayırır.⁵⁰ İbnü’l-Fâkih ile muasır coğrafyacılarımızdan olan İbn Rüsteh ise Kürtler hakkında kayıtlar verir. Ona göre Slav ülkesi içerisinde yer alan Balatis şehrinde bir aylık yürüyüşten sonra Kürtlerin çöllerde ve çadırlarda yaşadığı yerler başlar⁵¹. Bunun dışında Hulvan’a yakın Dervastan Çölü’nden Mercü’l-Kal’a giden uçurumlu bir yolda Kürtlerin yaşadığı korkunç bir yerden bahseder. Hemen arkasından da Akabe yakınlarından Kisraların yaptırdığı Ahurin adında bir köyde Kürtlerin yaşadığını belirterek, köy içerisinde bir ateşgedenin bulunduğu ve bu tapınağa köyün dört bir yanından insanların geldiğini söyler.⁵² Bunun dışında Fars bölgesinde yaşayan Şebankara Hanedanının Kürt asıllı olduğu İbnü’l-Esir ve Bundarî’nin kayıtları teyit etmektedir.⁵³ İdrisî de İran’ın kuzeyindeki dağlık alanda Kürtlerin varlığı ile bazı kayıtlar verir.⁵⁴ Yakut el-Hamavî, Fars bölgesinde yer alan Dikdân adında bir yerdeki Remu’l-Kâryân’da Kürtlerin meskûn olduğunu yazar⁵⁵. Bunun dışında farklı başlıklar altında Zozan’a bağlı Beşir’de⁵⁶ Belûs adında Fars ve Kirmân arasındaki bir Kürt dağında⁵⁷, Hemadân’a bağlı Cûzkân’da⁵⁸, Deşt isminde İsfahan’a bağlı bir köyde, Huzistan bölgesine bağlı Duru’l-Rasî’de⁵⁹, Hemadân ile Huzistân arasındaki Sermâc kalesinde⁶⁰, Hemadân’a bağlı Sîser’de⁶¹,

⁴⁶ Utbî, *Kitab-ı Yemini*, (İng. Çev. James Reynolds), London 1858, s.254, 298–299, 301, 424

⁴⁷ İbn İsfendiyâr, *Tarih-i Taberistân*, (Neşr. ve Çev. E.Browne), London 1905, s.182, 226, 228–229

⁴⁸ Seyyid Abdülreşit, *Ferheng-Raşidî*, (Neşr. Maulawî-Zulfaqar Ali-Maulawî Aziz Urrahman), II, Calcutta 1878, s.135

⁴⁹ Ebubekir Zâhirî, *Kitab-ı Coğrafya*, (Tah. Muhammed Hac Sadık), Port Said tz, s.65,67, 133

⁵⁰ İbnü’l-Fâkih, s.128,204

⁵¹ İbn Rüsteh, s.127–128

⁵² İbn Rüsteh, s.165

⁵³ İbnü’l-Esir, XI, s. 282; Bundarî, *Kitabü’l-Tarih Devleüt al-Selcûk*, Mısır 1900, s.112

⁵⁴ İdrisî, I, s.441

⁵⁵ Yakut el-Hamavî, II, s.543–544

⁵⁶ Yakut el-Hamavî, I,s.429

⁵⁷ Yakut el-Hamavî, I, s.491–492

⁵⁸ Yakut el-Hamavî, II, s.184

⁵⁹ Yakut el-Hamavî, II, s.481–482

⁶⁰ Yakut el-Hamavî, III, s.215

Kufs'ta⁶², İsfahân ile Hûzistân arasında yer alan Lur'da⁶³, Nihavend yakınlarındaki Silmâh kalesinde⁶⁴, Fars (İran) bölgesinde⁶⁵, Hemedân'a yakın Ferhân'da⁶⁶, Hemedan ile Erbil arasında yer alan Şehrüzûr bölgesinde⁶⁷ Kürtlerin yaşadığını kaydeder. Bu Coğrafya eserleri destekler mahiyette olan tarihçilerimizden İbnü'l Esîr'in verdiği bazı kayıtlarda söz konusu bu bilgileri teyit eder mahiyettedir.⁶⁸ Müellif Kürtleri Irak, Huzistan ve Hulvan'da yaşadıklarını⁶⁹ ve Hemedan yakınlarında yer alan el-Mâhikî Kalesi'nin uzun yıllar Kürtler ile Türkmenlerin elinde olduğunu⁷⁰ ve eserinin başka bir yerinde de Dinever yakınlarında Bulvar Kalesi'nin Kürtlerin kontrolünde olduğunu kaydeder.⁷¹ Kâzvinî de, Şehrîzur'da Kürtlerin yoğun bir şekilde yerleştiklerini yazar⁷².

XIV. asra gelindiğinde ise Kürtlerin yaşadıkları yerler hakkında ise en geniş bilgiyi Memlûk devri müellifleri verir. Orta Çağ'ın diğer bir önemli coğrafyacılardan biri olarak kabul edilen Ebu'l-Fidâ Musul bölgesini anlatırken burada yaşayan Kürtlerin varlığını zikreder. Ayrıca müellif Huzistân ve Kirmân bölgelerini ele alırken söz konusu yerde yoğun bir Kürt nüfusunun olduğu ve Kirmân ile Fars arasındaki bölgeye Cebelü'l-Ekrâd denildiğini belirtir. Ebu'l-Fidâ, Kürtler hakkında dağınık verdiği bu bilgilerden sonra Kürdistân bölgesinin de batı kısmına karşılık geldiği alana "Bilâdu'l-Cebel" adı altında bir başlık atarak söz konusu bölgeyi uzun uzun anlatır ve önemli şehirleri olarak da Erbil, Şehrîzur, Kasr-ı Şîrîn, Samîre, Karmîsîn (Kirmanşâh), Dînur, Sîrvân, Mâsbezân, Kasr-ı Sûs, Sehrverd, Esdâbâz, Zencân, Nihâven, Hemedân, Bervecerd, Ebher, Sâve, Kazvîn, Âv, Cerbâzkân, Kum, Eltâlkân, Kâşân, Cebel-i Dinbâvend, Rey, Esbahân (İsfahan), Gurc Ebi Dulef, Erdistan ve H'ar'i gösterir.⁷³ Reşîdu'd-dîn, el-Yûsufî ve İbn Haldûn da tıpkı Ebu'l-Fidâ'da olduğu gibi söz konusu bölgeyi Cebelü'l-Ekrâd olarak tesmiye ederler.⁷⁴ Bunun dışında İbni Bîbî, Ebu'l-Fidâ ve İbn Haldûn, Farsça "Kürt Dağı" anlamına gelen "Kurd-Kûh-کورد کوه" isminde bir

⁶¹ Yakut el-Hamavî, III, s.297

⁶² Yakut el-Hamavî, IV, s.380

⁶³ Yakut el-Hamavî, V, s.16

⁶⁴ Yakut el-Hamavî, III, s.337

⁶⁵ Yakut el-Hamavî, IV, s.226-227

⁶⁶ Yakut el-Hamavî, IV, s.258

⁶⁷ Yakut el-Hamavî, III, s.375-376

⁶⁸ İbnü'l Esîr, XI, s.24-26

⁶⁹ İbnü'l Esîr, X, s.52; XII, s.274, 465

⁷⁰ İbnü'l Esîr, XI, s.234.

⁷¹ İbnü'l Esîr, IX, s.359

⁷² Zekeriyâ Kazvinî, s.397-398

⁷³ Ebu'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân*, (Neşr. M.Reinaud), Paris 1840, s.274, 313, 335, 408-424.

⁷⁴ Reşîdu'd-dîn, *Câmi' üt-Tevârih- Tarih-i Gazan Han*, (Arap. Çev. Fuad Abdulmitus-Seyyad), Kahire 2000, s. 155; İbn Yahya el-Yûsufî, *Nuzhetu'n-Nâzir fî Siretu'l-Meliku'n-Nâsir*, (Tah. Ahmed Hatit), Beyrut 1986, s.374; İbn Haldûn, I, s.67; IV, s.379

yerden bahsederler ki şüphesiz burası kaynaklarda geçen Cebelü'l-Ekrâd ile aynı yer olmalıdır.⁷⁵

Ebu'l-Fidâ kısa bir süre sonra eserini kaleme alan el-Ömerî, Şebankara bahsine özel bir başlık attıktan sonra Kürtlerin Hemedân'dan Bilâdü't-Tekfur (Kilikya)'a, Irak'tan ve Diyar-ı Arab'a ve Yemen'den Suriye bölgesine kadar geniş bir alanda yaşadıklarını söyler. Bunun dışında el-Cezire bölgesindeki Musul ve Kavâr ile Hemedan arasında yaklaşık 20 Kürt kabilenin ismini sayar. Müellifimize göre bunlar Gorânî, Gilâlî, Zangalî, Kûsa ve Mabir, Sabûliye ve Kartâviye, Hasnânîye, Karhîn ve Dakûka civarındaki bir kabile, Erbil'de yaşayan bir kabile, Mâzencân, Sohrî, Zarzârî, Cûlâmerg (Cavlâmerg), Merkavân Kürtleri, Gavâr Kürtleri, Zibârîye Kürtleri, Hakkariye, Besîtkî, Buhtîye, Dâsinîye ve Dumbuliye'dir.⁷⁶

el-Ömerî'den geniş nakiller yapan Kalkaşandî'ye göre ise Cebelü'l-Ekrâd bölgesi Cibalü'l-Cezire ile Diyar-ı Arab ve Diyar-ı Acem arasında kalan sahadır. Bunun yanında aynı müellif Kürdîstân bölgesinin ismini zikretmeden söz konusu sahayı Biladu'l-Cebel olarak dördüncü iklim kuşağında gösterir. Kürtlerin burada yaşadıkları yerlerin sayısının da yirmi yer olduğunu bildirerek buraların Diyâveşt, Derântek, Dânterek ve Nihâvend ile Şehrîzur'un yakınındaki yerler, Becâber, Şehrîzur'un nahiyeleri, Şehrîzur ile Azerbaycan arasındaki yerler, Biskâd, Kerkâr, Derbend-i Karâyêr, Kerhîn ve Dakuku'n-Nâke, Erbil, Mâzencân, Şeğlâbâd ile Huftiyân, Mâzkir ve Ristâk, Cûlmerk, Merguvân, Kevârdât, Dinâr, İmadiye ile Harun Kalesi, Kameraniye ve Kehf Davud olduğunu söyler. Kürtlerin dağınık olarak yaşadıkları yerleri de yirmi beş olduğunu kaydederek isimleri olarak da Bercû, Belhîse, Keremlîs, Endeşt, Herdekîl, Sekrâk, Kablîs, Cermûk, Şenkûs, Behermân, Hısn-ı Arrân, Sûnc, Ekerîsâ, Yezârkerd, el-Zâb, el-Zeytiye, el-Derbendâtü'l-'Irâbliye, Kalağatü'l-Cebeleyn, Seydkân, Sahib-i Râmâdan, Şağbâniyye, Nemerîye, Hamidiye ve Kezelîk olarak verir.⁷⁷ Ayrıca Kalkaşandî, Kürtlerin Hemedan'dan Bilâdü't-Tekfur (Kilikya)'a kadarki sahada yaşadıkları belirtir.⁷⁸

Bu devrin önemli tarihçilerinden Makrizî ise Eyyûbî hanedanının Kürt olduğundan yola çıkarak-ki kaynağında Eyyûbîler hakkında “Mısır'da Kürt Hükümeti” tabirini kullanır- Kürtlerin yaşadıkları yerler hakkında kısa da olsa bazı kayıtlar verir. Ona göre Kürtler eskiden Fars dağlarında yaşamaktaydılar. Önemli kabileleri olarak da Gorânî (Benî Gorân), Hezbânîye, Beşnevîye, Şasincânîye, Sernecîye, Bezûliye, Mihrânîye, Zerdârîye, Keykânîye,

⁷⁵ İbni Bîbî, *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure*, (Neşr. M. Houtsma), Leyden 1902, s.205; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar fi Ahbarü'l-Beşer*, II, s.204; İbn Haldûn, IV, s.113; V, s.155

⁷⁶ Şehabeddin el-Ömerî, *el-Mesâlikü'l-Absâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, (Ed. Fuad Sezgin), III, Frankfurt 1988, s.124-125

⁷⁷ Kalkaşandî, IV, s.373-379

⁷⁸ Kalkaşandî, IV, s.373

Câlnûker, Denilîye, Revâdiye, Desnîye, Hakkârîye, Hamidîye, Verkeciye, Mervânîye, Celânîye ve Senikîye'nin ismini verir.⁷⁹ İbn İyas da Eyyubilere “Kürt Devleti” tabirini kullanır⁸⁰. Bir diğer Memlûk tarihçilerinden el-Aynî ise Mesudî'den aldığı malumat gereğince Kürtlerin kökenleri hakkında bazı tespitlerde bulunduktan sonra, bunların el-Şûhcân, el-Hacerdân, el-Şazencân, el-Mârendân, el-Mâzencân, el-Bârsân, el-Meskân, el-Câbârkân, el-Câvân, el-Câlyân, el-Sadyân adında kabilelerden oluştuğunu ve diğer kaynaklarımızdan farklı olarak Selahâddin Eyyûbî'nin bunlar içerisinde el-Revâdiye Kürtlerinin el-Sadyân koluna tabi olduğunu kaydeder.⁸¹

3. Harezmi, Horosan ve Hazar Bölgesi: Orta Çağ boyunca İran sınırı dışında Kürtlerin yaşadıkları farklı coğrafyalar da bulunmaktaydı. Nitekim bunlardan ilki Harezmi, Horosan ve Hazar gibi bölgelerde de Kürtlerin yaşadıkları hususunda elimizde bir takım kayıtlar mevcuttur. X. asır coğrafyacılarından Mesudî, Kürtlerin eskiden beri Sicistan ve Horosan'da yaşadıklarını vurgular.⁸² İbn Miskevey de siyasi hadiselerde geçtiği veçhiyle Horosan bölgesinde Kürtler hakkında malumat verir.⁸³ Bir diğer tarihçimiz Zehebî ise eserindeki 421/1030 yılı olaylarını anlattığı bölümde Hazar bölgesinde on binlerce Kürt'ün ölümü ile sonuçlanan bir savaş hakkında kayıt düşerken⁸⁴, Cüveynî de Harezmşahlar ile Selçuklular arasındaki bir mücadele üzerinde durduğu kayıtlarında, Harezmi bölgesinde Kürt askerlerinin varlığından bahseder.⁸⁵ Gazneli devri tarihçilerinden Utbî, eserinde hadiseleri anlatırken bölgedeki Kürt varlığı ile ilgili sık sık malumat verir.⁸⁶

4. Irak Bölgesi: Mesudî, *Kitabü'l-Tenbih ve'l-Eşraf* adlı eserinde Kürtlerin Irak mülhakatında yer alan Basra bölgesinde yaşadıklarını söylemesi⁸⁷ İslamiyetin ilk devirlerinde bölgedeki Kürt nüfusu hakkında önemlidir. Nitekim Antik Çağ kaynaklarında bile Erbil civarında Kürtlerin isimlerine rastlanılmıştır.⁸⁸ Burası daha sonra Eyyubiler devrinde Ebu'l-Heyca el-Hesbânî adında bir Kürt komutana ait olduğuna dair kayıtlar mevcuttur.⁸⁹ Bunun dışında Kürtlerin İslamiyet'ten evvel Irak'ın kuzey kesiminde yaşadıkları da kaynaklarda

⁷⁹ Makrizî, *Kitabü'l-Mevaiz ve'l-İtibar bi-Zikrû'l-Hitat ve'l-Asar*, II, Beyrut tz., s.232-233

⁸⁰ İbn İyas, *Nuzhetü'l-Umem fi Acaibü'l-Hükem*, (Neşr. Muhammed Azb), Kahire 1995, s.209

⁸¹ el-Aynî, *es-Seyfü'l-Muhenned fi Siret el-Melikü'l-Mü'eyyed Şeyhü'l-Mahmud*, (Tah. Fahim Muhammed Şaltut-Muhammed Mustafa Ziyade), Kahire 1967 s.16-17.

⁸² Mesudî, *Kitabü'l-Tenbih*, s.88-89

⁸³ İbn Miskevey/Kesrevî, V,s.338

⁸⁴ Zehebî, XXIX, s.6.

⁸⁵ Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşây*, (Neşr. Muhammed Kazvîni), Tahran 1333, s.348

⁸⁶ Utbî, s.254, 298-299, 301, 424

⁸⁷ Mesudî, *Kitabü'l-Tenbih*, s.88-89

⁸⁸ Strabo, II, s.274

⁸⁹ İbnü'l-Vâsıl, I, s.168

kayıtlıysa⁹⁰ bölgedeki Kürt nüfusunun yoğunluğu ve yaşadıkları dönemi göstermesi bakımından bize bazı fikirler verebilir. Nitekim İslam'ın ilk dönemlerinde Kürtlerin Bağdad merkezli olmakla birlikte Irak bölgesinde etkin rol oynadıkları da kaynaklar bize göstermektedir.⁹¹

5. Kafkas Bölgesi: Kaynakların verdiği malumat gereğince Orta Çağ boyunca Kürtlerin, Azerbaycan bölgesinin çoğunda da yoğun bir şekilde yaşadıklarını anlayabilmekteyiz.⁹² Ayrıca aynı dönemde Ermenistan ile Doğu Anadolu topraklarının önemli bir kısmını ihtiva eden Ermeniyya bölgesinde de yaşadıkları görülmektedir.⁹³ Kürtlerin İslamiyet'ten evvel bu bölgeye yayıldıkları tahmin edilmektedir.⁹⁴ Nitekim Antik Çağ kaynaklarında bile Ermeniyya bölgesinde Kürtler (Gordylene)'in isimlerine rastlanılmıştır. ⁹⁵ Erken dönem Arap kaynaklarımızdan Dineverî de Ermeniyya ve Betârkiye'de Kürtlerin varlığından bahseder.⁹⁶ X. asır müelliflerinden Hemdânî (ö. 360/971'den sonra) Ermeniyya Kürtlerinin ismini zikrederek bölgedeki Kürt varlığına işaret eder.⁹⁷ Bunun dışında İbnü'l-Fakîh (öl. 930 yılı civarı) bu bilgileri teyit edercesine, Hz. Ömer devrinde Ermeniyye bölgesindeki İslam fütuhâtı sırasında Belecân Kürtleriyle savaş yapıldığını kaydeder.⁹⁸ Kâzvinî ise Arrân'a (Errân) bağlı Berze'e şehrinde "Babü'l-Ekrâd"dan bahseder.⁹⁹ İbn Verdî de bu "Babü'l-Ekrâd"dan bahsederek buranın Alanların bölgesinde Kür nehri yakınlarında olduğunu ve burada Kerki Çarşısı (سوك الكركي) bulunduğunu yazar¹⁰⁰.

Daha sonra Kürtler, Arran ile doğu Ermenistan bölgesinde Şeddadiler adında bir devlet kurmuşlar ve bu bölgede etkin olmuşlardır(340/951–570/1174).¹⁰¹ Selçuklular istilasından önce bölgenin Kürtlerin yoğun bir şekilde meskeni haline geldiği de anlaşılmaktadır. Nitekim Selçukluların Kafkasya seferleri sırasında Duvin (Düzcin) şehri Şeddadilere bağlı olarak Revadiye Kürtlerinden Ebu'l-Sevâr adında bir Kürt emirin elindeydi (494/1046).¹⁰² Daha sonra yerine oğlu Manuçe'nin geçtiği anlaşılmaktadır.¹⁰³ Erken dönem

⁹⁰ Belâzurî, s.476; İbnü'l-Esîr, II, s.479–480; Nuveyrî, XIX, s.152.

⁹¹ Zehebî, XXIX, s.7, 15,36; XXXV, s.6, 306,308; LI, s.16

⁹² Mesudî, *Murucu'z-Zeheb*, III, s. 254; İbn Havkal, s. 239; Makdisî, s.377; İbn Miskevey/Kesrevî, V,s.301, 308, 350; Yakut el-Hamavî, I, s.129; Mustevfî, s. 158–159; Kalkaşandî, IV, s.374

⁹³ Michael Chamich, *History of Armenia*, (Çev. Johannes Avdall), II, Calcutta 1827, s.310

⁹⁴ Wigram, age, s.66

⁹⁵ Strabo, II, s.261, 268, 271

⁹⁶ Dineverî, s.400

⁹⁷ Hemdânî, *Sıfatü Ceziretü'l-Arab*, (Tah.Ali el-Ekuğî'l-Hevali), San'a 1990,s.247

⁹⁸ İbnü'l-Fakîh, s.293

⁹⁹ Zekeriyâ Kazvinî, s. 512

¹⁰⁰ İbn Verdî, *Haride el-Acayib ve Ferideü'l-Garaib*, (Neşr. E. M. Zenati), Kahire 2007, s.128

¹⁰¹ C.E.Bosworth, "Shaddadids", *EP*, IX, s.169–170

¹⁰² Aristakes de Lasdiverd, *Histoire d'Arménie*, (Fran. Çev. Évariste Prud'homme), Paris 1864, s.69–70; Urfalı Mateos, s.15–16, 68–70, 140; Azimî, *Tarih Haleb*, (Tah. İbrahim Zarur) Dımaşk 1984, s.349; Stèphannos Orbèlian, *Histoire de la Siounia* (Neşr. M.Brosset), Saint-Petersburg 1864, s.170, 187; Müneccimbaşı, *Camü'd-*

kaynaklarımızdan İbn Miskevey de Ermeniyya'daki bir mücadele sırasında Kürtlerin ismini anmıştır.¹⁰⁴ Dönemin Süryani kaynakları da Arap, Ermeni ve Bizans kaynaklarını destekler mahiyette Ermeniyya Bölgesinde Kürtlerin varlığından bahsederler.¹⁰⁵ Bilindiği gibi Eyyubiler'in kurucusu Selahaddin Eyyubi'nin amcası Şirkuh, Hezbâniye Kürtlerinin Revâdiye kolunun mensup olup bu kabilenin ikamet ettiği ve bugün Ermenistan sınırları içerisinde yer alan Duvin şehrinde dünyaya gelmiştir¹⁰⁶. Ayrıca bu bölgede Hamidiyye Kürtlerinin yaşadıkları da bilinmektedir.¹⁰⁷ Bu dönemde Kürtlerin Ermeniyya bölgesinin kuzey kesimine kadarki sahaya yayıldıkları da anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Rüsteh (öl. 920 yılı civarı), eserinde Kürtlerin Gürcistan sınırlarına kadar yayıldıklarına dair birtakım kayıtlarda bulunmuştur.¹⁰⁸ Yakut el-Hamavî, Azerbaycan bölgesini anlatırken el-Belâscân, Seblân, Meyânîrûdân, Şeyz ve Zefen'de Kürt varlığından bahseder.¹⁰⁹ Ayrıca Ermenistan ve Ahlat ile Diyar-ı Bekr ve Musul arasında kalan Zozan bölgesinde Beşneviyye ile Buhti Kürtlerinin yaşadıklarını ve ellerinde birçok kalenin bulunduğunu belirtir. Beşneviyyeliler'in elindekilerin Berke ve Beşir Kaleleri olduğunu, Buhtilerinin elindekilerin ise Cürcekiyl, Atiyl, Allus, Elkey, Erveh, Bahavha, Berho, Kinkiver, Niruh, Hevşeb Kaleleri olduğunu kaydeder.¹¹⁰

Düvel (Şeddadiler kısmı), (Neşr. ve terc. V.Minorsky), *Studies in Caucasian History*, London 1977, s.5–25; M.Brosset, *Les Ruines d'Ani*, Saint-Petersburg 1860, s.120, 122; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, s.56–57

¹⁰³ Urfalı Mateos, s. 279–280, 285

¹⁰⁴ İbn Miskevey/Kesrevî, V,s.309, 316

¹⁰⁵ James of Edessa, s. 320; Süryani Mihael, *Chronoqe de Michel le Grande*, (Çev. Victor Langlois), Venise 1868, s.269; Ebu'l-Farac, I, s.295

¹⁰⁶ Bahaddin İbn Şeddad, s.31; İbnü'l Esîr, XI, s.277 (Kitabın Arapça aslında Eyyubi ailesinin Kürtlerin Revâdiye koluna mensup olduğu yazılıysa da Türkçe çevirisinde anlayamadığımız bir nedenle “Kürt” kelimesi gösterilmemiştir. Arapça aslı ise şu şekildedir : “... وأصلهما من الأكراد، وهذا القبيل هم أشرف الأكراد”, bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Tah. Abdullah Kadî, X, Beyrut 2003, s.16) ; a.mlf, *ed-Devletü'l-Atabekiyye*, s. 213; İbnü'l-Vâsıl, I, s.169; Süryani Mihael/Langlois, s.327; Mhithar, *Vakayiname*, (Neşr. M.Brosset), Sen-Petersbourg 1869, s.101; Hayton, II, s.225; Smbat Sparapet, *Chronicle*, (Çev. Robert Bedrosian), New Jersey, 2005, s.89; Samul d'Ani, *Vakayiname*, *RHC-Documents Armenia*, I, Paris tz., s.453-454; Ebu Şame, II, s.329; Zehebî, XLI, s.352; İbnü'l-Halikan, VII, s. 139–140; Yunîni, I, s.37–38; Nuveyrî, XXVIII, s.232–233; İbnü'd-Devadârî, VII, s.6; İbnü'l-Kesir, XII, s.467; Anonim, *el-İbtisâr fi Acayübü'l-Emsar*, (Neşr. Afak Arabiye), Magrib 1986, s.104; Makrizî, *Kitabu's-Sulûk li Marifet'ud-Duvelî'l-Mulûk*, (Neşr. Muhammed Abdü'l-Kadir Ata), I, Beyrut 1997, s.103; a.mlf, *Kitabü'l-Mevaiz ve'l-İtibâr bi-Zikrî'l-Hitat ve'l-Asar*, II, Beyrut tz., s.232–233; el-Aynî, *İkdü'l-Cümân fi Târîhi Ehli'z-Zamân*, (Neşr. Muhammed M. Emin), I, Kahire 1987, s.16–17; İbnü'l-Tagribirdî, VI, s.11–12; Şerefhân el-Bidlîsî, *Şerefnâme- Histoire des Kourdes*, (Neşr. V. Véliaminof – Zernof), I, St-Petersbourg 1860, s.55; Muhammed Naimî el-Dimaşkî, *ed-Daris fi'Tarih el-Medaris*, (Neşr: İbrahim Şemseddin), I, Beyrut 1990, s.114; el-Diyarbekri, II, s.387; İbn Zünbül, *Ahîretü'l-Memalik*, (Tah. Abdülmenam Amir), (Mukaddime), Kahire 1998, s. 66; Muhammed Kürd Alî, *Hutatü'l-Şamî*, I, Dimaşk 1983, s.44

¹⁰⁷ Armayis P. Vaktouguian, *Armenia's Ordeal*, New York 1896, s.66

¹⁰⁸ İbn Rüsteh, s.127–128

¹⁰⁹ Yakut el-Hamavî, I, s.129

¹¹⁰ Yakut el-Hamavî, III, s.158